

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ МНОЖИНИ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ ДР. ПОЛ. XVI – XVII СТ.

Олександр БЛИХ (Кіровоград, Україна)

У статті проаналізовано особливості творення відмінкових форм множини іменників чол. р. в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI – XVII ст. Зроблено висновок про частковий вплив української мови на творення розглянутих форм.

Ключові слова: церковнослов'янська мова української редакції, староукраїнська мова, відмінкові форми множини іменників.

The article under consideration analyzes the peculiarities of forming case forms of nouns in plurality, masculine in the Ukrainian edition of Church Slavonic language of the second half of the XVI – XVII centuries. A conclusion about partial influence of the Ukrainian on the forming of considered forms was made.

Key words: the Ukrainian edition of Church Slavonic language, the Old Ukrainian Language, case forms of nouns in plurality.

Протягом свого існування система відмінкових закінчень іменників української мови (як і інших слов'янських) зазнала значних змін. Особливо суттєвими вони були для відмінкових форм множини, які в результаті дії тенденції до уніфікації об'єдналися в один тип відмінювання. Процес цього об'єднання в українській мові достатньо добре описаний у спеціальній науковій літературі [1: 75 – 93; 11: 91 – 162; 5: 74 – 128 і ін.]. Разом із тим,

дослідники поки що мало уваги приділяють особливостям творення різних форм, зокрема й іменникових множини, церковнослов'янської мови. Хоча ця мова протягом багатьох століть використовувалася в Україні і взаємодіяла з мовою українською. Особливо посилилася ця взаємодія в др. пол. XVI – XVII ст., коли церковнослов'янська мова була не тільки мовою церкви, але й одним із засобів та символів національно-визвольної боротьби [10: 137; 12: 286]. Тому створення повної картини розвитку української літературної мови неможливе, на нашу думку, без детального вивчення і церковнослов'янської мови української редакції.

У зв'язку зі сказаним метою пропонованої розвідки є з'ясування особливостей творення відмінкових форм множини у церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI – XVII ст. Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно із стародруків цього часу (список джерел поданий наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежений не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів. Із *ОБ* обстежено 100 таких вибірок, із *ВВ*, *ТрЦв*, *Тр* – по 50.

Далі подаємо аналіз іменникових множинних форм за відмінками.

Називний відмінок. У наз. в. мн. для розглянутих іменників чол. р. були характерні закінчення *-и*, *-ы*, меншою мірою *-іє*, *-ове*, *-є*, інколи *-а* (*-я*).

Найбільш поширеними в обстежених пам'ятках є *-и* та *-ы*. Закінчення *-и* використовувалося в іменниках з основами як на м'які, так і на тверді приголосні: *собираѹсѧ князи* *ОБ* 96 зв.*; *изволиша вси жители* *ПМ* 83; *силни сѣ(т) ѡбїи* *ПКП* 25; *аг҃ли бѣи* *ОБ* 12 зв. (2); *вѣпрашаѹ же его нарѣди* *ВВ* 57; *прїдоша варвари* *Лим* 47; *погибоша скоти* *ТрЦв* 132; *раби его* *ПМ* 82.

Дещо меншою кількістю вживань представлено закінчення *-ы*, хоча й воно також достатньо поширене. Це закінчення за походженням є, як відомо, показником знах. в. мн. іменників із давніми основами на **о* та **й* [7: 328]. У результаті взаємодії наз. та знах. відмінків *-ы* почало використовуватися і як закінчення наз. в. мн. Випадки такої взаємодії дослідники фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках XI ст. [8: 30]. Із плином часу з різних причин ця взаємодія посилювалася [13: 226 – 227; 11: 131 – 132], в результаті чого *-ы* стало одним із варіантів закінчення наз. в. іменників чол. р., зокрема і в церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI – XVII ст. У розглянутому матеріалі *-ы* виступає в іменниках із основами на тверді приголосні: *сѣпостатѣы ... обстоатѣ ны* *ОБ* 4 нн (2); *да бѣдѣт(ь) ... поклонѣы* *Тр* 158; *вся силы и промыслы ... уставають* *ПМ* 65; *возвѣаш(а) вѣтрѣы* *ПКП* 34 зв.; *сокрѣваютсѧ ... голѣбы* *ПКП* 29; *калѣгорѣы испо(а)нѣють ... порохи* *ЛМГ* 28. Іменники з основами на *ц* могли мати закінчення як *-ы*, так і *-и*: *бѣдѣтѣ древносцѣы и водносцѣы* *ОБ* 101 зв.; *живописцѣы ... пишѣт(ь)* *ВВ* (3) 2 зв.; *младе(н)цѣы ... предсташа емѹ* *ЛМГ* 36; *пѣвци же поють* *Тр* 407; *зааци ... сокрѣваю(т)сѧ* *ПКП* 29. Зафіксовані й однокореневі форми із *-ы* та *-и*, переважно з основами на *ц*, інколи на інші приголосні: *ѡцѣы повѣдаша* *Лим* 36 – *гѣахѹ ... ѡци* *Лим* 41; *Поѹвала сѣно(а) ѡцѣы ихѹ* *ПКП* 75 – *Прп(д)бнѣни ѡци* *ПКП* 28; *мнози ... самовидѣы* *ПМ* 77 – *самовидѣы ... повѣстѣють* *ПМ* 80; *да оувѣрають васѹ ... воинѣы* *ТрЦв* 412 – *воини погѣбиша ... Црѧ* *ТрЦв* 415; *при(н)доша ... барнардинѣы* *ЛМГ* 31 – *хоцѣтѣ ем* (обитель) *барнардинѣы з(ь)гладити* *ЛМГ* 31.

Однією з особливостей давнього закінчення наз. в. мн. *-и* були чергування перед ним *г*, *к*, *х* із *з'*, *ц'*, *с'*. Вони послідовно відбуваються у старослов'янській мові [2: 107], за деякими винятками, також у церковнослов'янській мові східнослов'янської редакції [8: 30]. У переважній більшості випадків за відповідних умов представлені вони і в розглянутому матеріалі. При цьому після *ц*, як і в інших випадках, може використовуватися або *-и*, або *-ы*: *сѣпрѣзи волѣвѣ* *ТрЦв* 92; *врази креста господня* *Син* 182; *сѣщеницѣы ... Хѧ предаша* *ТрЦв* 58; *прїдоша сродници* *Лим* 37; *погѣбиша мниси смѣт(ь)* *Лим* 37 зв.; *скорѣѹ ..., зѣни дѣси тѣвораѹ* *ПКП* 73 зв. Поряд із цим представлені випадки, де ці чергування не відбуваються. Вони, хоча й не особливо поширені, однак зафіксовані в більшості обстежених пам'яток: *изволиша боги* *ОБ* 111 зв.; *истѣкають ... источники* *ОБ* 12 нн (2); *прїдоша ...*

волки ОБ 2 нн (також волци ОБ 4 нн (2)); слогн ГрЛ 8; вѣша его волохн ЛМГ 16; козаки запорозтїи ПМ 77 (також козацї ПМ 54); козаки боронишася Син 178; враги повредити єа не возмогѣт(ь) ПКП 34 зв. (також врази ПКП 67). Уживання форм без чергувань, очевидно, є одним із проявів впливу на церковнослов'янську мову української. Вже у XVI ст. такі форми наз. в., за спостереженнями дослідників, були панівними в пам'ятках із більшості регіонів України [6: 53].

Інші закінчення наз. в. мн. в розглянутому матеріалі були менш уживаними. Порівняно більшою кількістю випадків серед них представлено закінчення *-їє* (за походженням показник наз. в. мн. іменників чол. р. з давньою основою на *ї). В обстежених пам'ятках воно виступає в іменниках, переважно назвах осіб, з основами на м'які приголосні (не лише колишніх ї-основ): *днїє* ТрЦв 75; *пѣтїє* ПКП 35; *господїє* ВВ 57; *мужїє* ПМ 52; *Црїє* ОБ 8 нн (2); *татїє* ВВ 128 зв.; *стражїє* Лим 46 зв.; *здателїє ... обителї* ЛМГ 1; *истолкователїє* ПКП 38; *повѣдителїє* ПКП 40; *҃чителїє* ПКП 21 зв. Закінчення *-їє* вийшло за межі групи іменників із давньою основою на *ї ще в старослов'янській мові [2: 126], згодом його уживання підтримувалося традицією. Хоча слід відзначити, що частина наведених іменників в обстежених пам'ятках зафіксовані також із флексією *-и*: *прїйдоша до него Црї* ОБ 111 зв.(2); *рѣша вси мѣжи* ОБ 128; *прислани бѣша ... ҃чтлї бѣрчї* ПКП 23. Загалом же щодо закінчення наз. в. іменників чол. р. *-їє* можна відзначити, що воно, очевидно, в XVI – XVII ст. сприймалося як характерна ознака церковнослов'янської мови (особливо у зв'язку з його відсутністю на той час в українських пам'ятках), а форми, утворені за участю цього закінчення, можливо, мали «високе» стилістичне забарвлення. Такий висновок підказує загальний тон контекстів, у яких ужиті форми на *-їє*.

Закінчення *-ове (-еве)* (первісно характерне лише для іменників із ї-основами) має невелика кількість в основному назв істот, хоча зрідка представлені тут і назви неістот: *сїнове* ОБ 121; *єв(г)листвоє* Тр 801; *жидове* Лим 8 зв.; *врачевє* Лим 42 зв.; *волове* ОБ 66; *бѣсовє* ПКП 75 (також *бѣсчї* ПКП 95 зв.); *сноповє* ОБ 17 зв.; *сѣдове* ОБ 10 нн (також *сѣдчї* ОБ 82 (2)); *вѣдовє* ВВ 118; *дѣмовє Црстїи* ПКП 27. Не було це закінчення особливо поширеним і в тогочасній українській мові [6: 54].

Закінчення *-с* в розглянутому матеріалі представлено також невеликою кількістю вживань. Як і в тогочасній українській мові [6: 56], в обстежених пам'ятках його мали іменники насамперед із суфіксами *-ин*, а також *-тель* та деякі інші з основами на м'які приголосні: *҃гуптанє* ОБ 32; *изманатанє* ОБ 17 зв. (2); *Гражданє* ПМ 77; *бѣсурманє* Син 182; *слышателє* ОБ 11 нн; *жителє* ТрЦв 4; *погребателє* ТрЦв 3; *ни прелюбвѣдѣє, ... ни двсдителє ... Цр(с)твїа вѣїа не наслѣдатѣ* ВВ 119; *ввжде* ВВ 84; *Архїерее и Фарисее* ТрЦв 237; *Юдее* ТрЦв 40.

Усього кілька іменників у розглянутому матеріалі мають у наз. в. закінчення *-а (-а)*: *прїйдѣтѣ ... братїа* ОБ 121 (2); *оумнѣжаю(т)сѣ братїа* ПКП 8; *ниже гровнчїа печатїи, ниже ключа вратнчїа тебе противишасѣ* ТрЦв 334.

Родовий відмінок. У род. в. іменники чол. р. мали закінчення *-овъ* (рідко *-евъ*), нульове (графічно *-ь*, зрідка *-ь*) та *-ей* (інколи *-їи*).

Більшою поширеністю в розглянутому матеріалі характеризується закінчення *-овъ (-евъ)*, хоча порівняно з нульовим не набагато. За походженням це закінчення є, як відомо, показником род. в. мн. іменників із колишньою основою на *й [7: 332]. Ще в праслов'янську епоху такі іменники за особливостями відмінювання почали об'єднуватися з іншими іменниками чол. р. [7: 333]. Одним із результатів цього стало розширення сфери використання *-овъ*. Так, *-овъ* у род. в. мн. іменників чол. р. не лише колишніх ї-основ було представлено в старослов'янській мові [2: 113] і згодом у церковнослов'янській східнослов'янської редакції XI – XIII ст. [8: 34]. У великій кількості вживань зафіксоване воно і в давньоруській літературній мові [1: 81; 4: 250]. В українській мові уже в XIV ст. це закінчення стає найпоширенішим у род. в. мн. іменників чол. р. [11: 135]. У XVI ст. форми

род. в. мн. іменників чол. р. з основою на твердий приголосний мають закінчення *-овъ* постійно [6: 56].

В обстежених пам'ятках закінчення *-овъ* виступає в іменниках із основою на тверді приголосні: *еретиковъ* полки ОБ 2 нн; *вставленіє грѣховъ* ГрЛ 182; *ісплѣнени павдовъ правє(д)ныхъ* ВВ 68 зв.; *напослѣдокъ вѣк(в)* Тр 81; *множество козаковъ* ПМ 77; *мѣстца грѣ(н)товъ* ЛМГ 9; *противу ... кесаров* Син 168. Після основ на *ц* та м'які приголосні вживається закінчення *-евъ*: *Ѡ ... Творцевъ* ТрЦв 1 нн; *свѣдѣтелства ... Лѣтописце(в)* ПКП 24 нн; *мнози Ѡ воевъ* ПКП 11; *ко моленіємъ ... шевчателевъ* ЛМГ 14. Хоча зафіксовані й за таких умов випадки використання *-овъ*: *Ѡ схісмастиковъ, сієстѣ, Ѡщенецовъ* ТрЦв 206; *тѣлеса ... младе(н)цовъ* ЛМГ 36; *избавилъ естѣ ... Ѡ Халдеувъ* Тр 556. В одному випадку (в ЛМГ) зафіксовано закінчення *-ювъ*: *постїи ... Исаакїа Борискевича з(ь) волы(н)скихъ краювъ на єп(с)пство* ЛМГ 15.

Достатньо широко представлене в розглянутому матеріалі також нульове закінчення (графічно *-ъ*, зрідка *-ь*), первісно характерне для іменників з основами на **o*, **jo*. Використовується воно здебільшого після основ на тверді приголосні: *єдїнь Ѡ великихъ гра(д)* ОБ 101 зв.; *развѣ даръ вашихъ* ОБ 56 зв.; *по образѣ началникъ* ОБ 10 (2); *Насытѣтеса ... Ѡ овци(х) источникъ* ВВ 5; *Нѣкаа же Ѡ глаголъ безлична сѣтъ* ГрЛ 128; *пѣваемый Ѡ Серафимъ* ТрЦв 40; *не видѣхъ никого же Ѡ варваръ* Лим 11 зв.; *єдинъ Ѡ клирикъ* Тр117; *множество воинъ* ЛМГ 11; *єдиногo отъ клеверѣтъ* ПМ 50; *Ѡ воларъ мнѡзи* ПКП 78. Також нульове закінчення може виступати після основ на *ц* (частіше, ніж *-евъ*) та інколи на м'які приголосні (після м'яких приголосних здебільшого *-ей*, рідше *-ий*): *Бже Ѡцѣ ншихъ* ТрЦв 274; *пострадати Ѡ старецъ і архїерей* ВВ 69; *Ѡ первенець же сновъ їлевъ* ОБ 61 (2); *Из(ъ) оустѣ мл(д)нецъ* ТрЦв 39; *къ єдиномѣ Ѡ кѣзнецъ* ПКП 48; *помазани Ѡ ... Іерей вѣша* Тр 208; *кто ... отъ келаръ* ПМ 70.

Звертає на себе увагу те, що в обстежених пам'ятках присутня достатньо велика кількість однокореневих форм із варіантними закінченнями *-овъ* (*-евъ*) або нульовим (такі варіанти для багатьох слів допускалися і тогочасними граматиками: *бѣ(в)*, *и в(г)* ЗизГр 26 зв.; *чѣк(в)ъ и члвекъ* ЗизГр 27 зв.; *тѣхъ дрѣг(в)ъ, или дрѣгъ* СмГр 92; *тѣхъ грѣховъ /или грѣхъ* СмГр 94; *тѣхъ сынъ /или сыновъ* СмГр 100); *реченми ... Ап(с)ловъ* ТрЦв 378 – *мѣтвами ... Ап(с)твалъ* ТрЦв 60; *таже естѣ сестрою Агг(л)авъ* ПКП 31 – *имѣютъ ... Агг(л)ъ ... оутѣшеніє* ПКП 23 зв.; *Ѡрекл(ъ)са еси ... зловѣрїа ... Єретик(в)* Тр 119 – *Ѡ ... Єретикъ* Тр 118; *началника иноковъ* ПКП 42 – *множествѣ инковъ* ПКП 49 зв.; *О ... искорененїи кумиров* Син 176 – *Развѣ тѣхъ ... кумѣръ* Син 176; *Блѣг(л)ословенїє ... Ѡцевъ* ЛМГ 3 – *блѣг(л)ословенїємъ стѣхъ Ѡцѣ* ЛМГ 5; *отъ многихъ самовидцевъ слышавъ* ПМ 61 – *отъ многихъ самовидецъ слышахъ* ПМ 84. Слід також відзначити, що для більшості подібних пар частотнішими є утворення на *-овъ* (*-евъ*).

Закінчення *-ей* у розглянутому матеріалі представлене меншою кількістю вживань. Виступає воно після основ на м'які приголосні: *многo разорителей ..., помощнико(в) же и свидателей велми мало* ОБ 5 нн; *Перстгеной положенїє* Тр 403; *нося тоболу пѣнзей* ПМ 75; *Ѡ ... пѣтей лѣк(в)ы(х)* ПКП 57; *єдин(ъ) Ѡ ногарей* Лим 20 зв. Зрідка після основ на м'які приголосні в обстежених пам'ятках трапляються форми род. в. мн. іменників чол. р. із закінченням *-ий*: *шестѣ днїй* ОБ 42; *єдинъ Ѡ днїй* Лим 37 (також *єдинъ Ѡ дней* Лим 39 зв.); *Падежїй же чет҃ыри* ГрЛ 10; *вбразы гвоздїй* ТрЦв 379; *с(ъ) конїй* ПКП 60 зв.

Варіантні форми із закінченнями *-ей* (*-ий*) та нульовим в обстежених пам'ятках також представлені, однак, на відміну від варіантів із *-овъ* (*-евъ*) та нульовим, лише поодинокими випадками: *паче Црїей* ОБ 8 (2) – *Ѡ всѣхъ црїей* ОБ 121; *ї, лактїй* ОБ 37 (2) – *длѣгота ... Ѡ, лакотъ* ОБ 37 (2); *Трївди ... Ѡ мѣжей стѣхъ сѣставленїи* ТрЦв 7 – *гѣы мѣжъ авит҃ьскихъ* ОБ 128 (2).

Давальний відмінок. У дав. в. мн. іменники чол. р. у переважній більшості випадків мали закінчення *-wmъ* (*-emъ*), рідко *-amъ* (*-amъ*).

Закінчення *-wmъ* майже завжди виступало після основ на тверді приголосні *ap(c)lomъ* ... *повелѣ* ОБ 11 нн (2); *въ рѣки врагwmъ* ТрЦв 273; *ко глаголомъ* ... *приложитсѧ* ГрЛ 136; *мѣсто оуготовано естѣ еретикомъ* (ъ) и *хѣл(ь)никwmъ* Лим 14 зв.; *къ иншкwmъ* изрече ПКП 26 зв.; *гласше* ... *народwmъ креститисѧ* ВВ 57; *прійде къ славяном* Син 172. Дуже рідко закінчення *-wmъ* могло приєднуватися й до основ на м'які приголосні: *засвѣдѣтелствѧ* *юудew(м)* ВВ 129; *Царѣ* *юудewmъ* ТрЦв 169 (частіше *юудеemъ* ТрЦв 135 і ін.); *горе вамъ*, *фарисewmъ* ВВ 107 зв.; *Не къ фарисewmъ* ... *только извоилъ еси* ... *вннги* ТрЦв 94; *честнымъ* (ъ) *іерewmъ* (ъ) Тр 3 нн. Форма *іерewmъ* як один із варіантів подана також у граматиці Л. Зизанія: *Да(т)*. *іерew(м)* ЗизГр 41.

Крім того, в розглянутому матеріалі виявлено кілька форм род. в. мн. на *-wmъ* з розширеною основою: *насл(ь)ствовахѣ* *сыновw(м)* *ісранлево(м)* ТрЦв 74 (частіше *сынwmъ*); *Црѣ* *часовwmъ* ТрЦв 344; *Запрѣти нечистымъ* *дѣховwmъ* Тр 754. Такого типу форми представлені в старослов'янській мові [2: 112; 3: 241], для іменників *сынъ* і *жрецъ* подані в граматиці М. Смотрицького: *Да(т)*: *тымъ* *снw(м)* /или *снwомъ* СмГр 100; *тымъ* (ъ) *жерцем* /или *жерцевемъ* СмГр 101 [9: 109].

Закінчення *-emъ* використовувалося після основ на м'які приголосні, його мають також іменники з основами на *ц*, *ч*, *ж*: *оучителемъ* во *немноги(м)* *подобаеѣтъ* *бывати* ОБ 11 нн; *оученіа* *любителемъ* ГрЛ 3; *исправителе(м)* *трѣдѣ* *вблгчисѧ* ТрЦв 8 нн; *Сотвори же* *учрежденіе* ... *воемъ* ПМ 83; *Камен(ь)* *привѣжище* *замцемъ* ПКП 29; *мжемъ* *крѣпки(м)* *рече* ТрЦв 278.

Невеликою кількістю вживань у проаналізованому матеріалі представлені форми дав. в. іменників чол. р. на *-amъ* (*-amъ*). Частіше такі форми трапляються у *ПКП* й особливо у *ПМ*, в інших обстежених пам'ятках зафіксовані лише поодинокі вживання: *ихъ* (ъ) *милостѧ(м)* ... *братѧmъ* Тр 3 нн; *Уподобляють* *Учителіе* *стѣхѣ* ... *Биссера(м)* ПКП 22; *смотряше* ... *на* ... *брань*, *бывшю* *нѣкогда* *Лакедемонамъ* ПКП 25; *повелихъ* ... *дѣлателямъ* ПМ 70; *отступникамъ* ... *предаде* ПМ 61; *ругашесь* ... *обрядамъ* ПМ 68; *филистимлянамъ* ... *предаде* ПМ 61; *пустися* ... *къ скифам* Син 172. Також нечисленними були випадки вживання закінчень *-am* (*-ям*) у дав. в. мн. іменників чол. р. і в тогочасній українській літературній мові [11: 138; 6: 59].

Знахідний відмінок. Назви неістот чол. р. у знах. в. мн. мали у переважній більшості випадків закінчення *-ы*, *-и* (первісно показники знах. в. мн. іменників з давніми основами на *o, *i та *i). При цьому перед *-и* не зафіксовані, на відміну від наз. в. мн., чергування *г*, *к*, *х* // *з'*, *ц'*, *с'*: *дадите* *грады* ОБ 106 зв.; *принесоша* *камени* ОБ 42 (2); *обращеши* ... *глы* ГрЛ 134 зв.; *виж(д)ъ* *вбразы* ТрЦв 379; *вѣтъты* ... *съхраните* Тр 156; *имѣаше* *враги* *въ* *вратѣхѣ* ОБ 111 зв.; *тогw* *недѣги* *вземъ* Тр 456; *вбрати(л)* *е(ст)* ... *праздники* ... *въ* *пла(ч)* ТрЦв 60.

Зрідка деякі слова цієї групи характеризувалися закінченнями *-a* (*-а*), первісно притаманним іменникам із давньою основою на *jo: *члгтъ* *объчлм* ОБ 11 нн; *Принесоша* ... *Ѹсермзл* ОБ 42 (2); *жидове* ... *обнаживше* ... *мечл* *Ѹстремшасѧ* *на нь* Лим 8 зв.; *он же* ... *взе(м)* *ключа* ... *иде* Лим 16 зв.; *соплетают* *себѣ* *вѣнца* *от* *зелія* Син 174.

Назви істот у знах. в. мн. в розглянутому матеріалі могли мати як закінчення *-ы*, *-и*, так і закінчення род. в. (*-wвъ*, *-ей* або нульове). При цьому в більшості обстежених пам'яток (крім *ПКП* та *ЛМГ*) кількісно переважають уживання із давніми закінченнями (*-ы*, *-и*) (до речі, здебільшого лише вони, поряд із *-а*, рекомендовані для іменників чол. р. в знах. мн. і граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького: *ви(н)* *члки* ЗизГр 27 зв.; *Ви(н)*: *тымъ* *дрѣги* СмГр 92; *тымъ* *Пророки* СмГр 93); *вода* *покры* ... *всадникы* ОБ 32; *да чте(т)* *книгопишцы* ГрЛ 130 зв.; *вѣсты* *ізгвнит(е)* ВВ 413; *Ѹсрѣте* *срацины* Лим 12; *испѣстилъ* *еси* *южники*

ТрЦв 37; раздрѣшати чѣки ѿ грѣхувъ Тр 205; посла вѣстники ПМ 67; и(з)виша людіе ѿп(с)пы и Болары своа ПКП 7; нападе на поганы страх Син 79; сътвори бѣ китгы ОБ 1 (2); повели распряци кони ПМ 58. Форми із закінченнями род. в. мн. (-овъ, -ей та нульовим), хоча кількісно переважають лише в ПКП та ЛМГ, представлені і в більшості інших пам'яток: побѣждай еретикъ и бѣсовъ ОБ 2 нн; обрати и сихъ равъвъ твоихъ Тр 139; тѣхъ ... помощникъ(в), застѣпникъ(в) же и предстателей ... призвати ... достоятъ Тр 136; хуляше преподобныхъ отецъ ПМ 73; Лѣтописцевъ ... поманемъ ПКП 24 нн; Ѹмолиша ... панов ЛМГ 18; созва ... Ѹчениковъ и рѣкопологате(й) ЛМГ 18; без числа турков и татаров поражаху Син 179. Зрідка в обстежених пам'ятках трапляються форми з варіантними закінченнями: съхрани равъ ты твоа Тр 401 – шрати равъвъ твоихъ Тр 139; наустииша ... гражданы ПМ 63 – съзваши ... гражданинъ ПМ 63; вон шрѣтохъ цѣлы ПКП 11 – шполчи егъ вовъвъ ПКП 41 зв.

Використання форм знах. в. іменників чол. р. із закінченнями род. в. було активнішим в однині, хоча і в множині воно, очевидно, здавна відбувалося. Форми знах. в., що дорівнюють род., дослідники фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI – XIII ст. [8: 41]. З часом таких форм ставало більше. В українській мові XVI ст. вони є звичайними (поряд із старими) [6: 61], а в XVII ст. вже стають нормою [11: 180]. Це дозволяє припустити, що така порівняно велика кількість форм знах. в. мн. із закінченнями род. в. обстеженому матеріалі (навіть і всупереч граматиці М. Смотрицького, у якій у парадигмах подібні форми не подані) є одним із проявів впливу української мови на церковнослов'янську.

Крім того, нами зафіксовано і серед назв істот кілька форм знах. в. із закінченням -а (-а): азъ есмь изведый ѿца ваша ОБ 128; Пресвѣтера събирающъ ПКП 5; сътвори бѣ, швѣра земныа ОБ 1 (2); пом авраамъ ... домоча(д)ца своа ОБ 7 (2); Видѣвъ(ъ) же многы фарисей и са(д)дѣкеа градѣща ВВ 46; мѣжа онъ ... иже ихъ пламень ТрЦв 272 нн.

Орудний відмінок. В ор. в. мн. основними для іменників чол. р. були закінчення -ы, -и. Невеликою кількістю вживань представлені також -ми та -ами (-ями).

Закінчення -ы виступає після основ на тверді приголосні, зокрема й на *ц*: перстгы своими помаваше Лим 44; съ прочіими Ап(с)лы вопіаше ТрЦв 346; безчисленными трѣды ... себе очистише Тр 136; изыйде ... епископъ и іерее ... съ кресты ПМ 82; прійде (князь) съ Болары ПКП 78 зв.; провождаху ... пре(д) гетмангы ЛМГ 28; прійдоша ... со великими дары ЛМГ 14; съвѣщаніе сотвори съ ... Иконописцы ПКП 17. Після основ на м'які приголосні, а також на задньозикові (у більшості випадків) використовується закінчення -и: Кнѣзь же на(д) кнѣзи ОБ 61; поставленъ на(д) дѣлатели Лим 21 зв.; съ іудеи субботствовати ПМ 28; рѣзаху мечи своими Лим 28; дѣлаше с(ъ) наимники зданіе Лим 21 зв.; житіе ... оукрашенное ... по(д)виги ПКП 42 зв. Після задньозикових зрідка виступає також -ы: видѣхъ Црковъ ХѣѸ ... врагы ... попираемъ ОБ 4 нн; довольни бѣдѣте оброкы вашыми ВВ 153 зв.; взаша масло ... со свѣтильникы своими ВВ 46 зв. Літери *ы* та *и*, позначаючи закінчення ор. в. мн. після твердих приголосних, вимовлялися, очевидно, однаково (як *ы*), що підтверджують однокореневі варіанти з -ы та -и: нѣкто ... воинъ ... съ клеверѣты своими прійде ПМ 73 – прійдохъ съ многи клеверѣти своими ПМ 49.

Іменник *сынъ*, як і інші субстантиви з основами на тверді приголосні, в ор. в. мн. має закінчення -ы: Сій закон(ъ) сказа моусій пре(д) снѣты їильтескими ОБ 82 (2); пре(д) снѣты їилевыми ОБ 111 зв. Крім того, в ОБ зафіксовані форми з давнім закінченням іменників цього типу (з основою на *и) -ъми: пасый овца ... съ снѣми валлы ОБ 17 зв.

Закінчення -ми (первісно показник ор. в. мн. іменників з давньою основою на *i) представлене в розглянутому матеріалі невеликою кількістю вживань. Виступає воно після основ на м'які приголосні, частіше після суфікса -тель: съ ... родительми, и прародительми ОБ 13 нн; съ Учтѣ(а)ми ПКП 26 нн; пре(д) мѣжми ОБ 27 (2); Грамматика сложен(ъ)на ...

сп'сдейми ГрЛ 2; п'ѣназми ... расточитисѧ ТрЦв 9 нн; трѣми ден(ь)ми ТрЦв 168. Останнє слово зафіксовано також із закінченням *-ями*: *трѣма днями* ПМ 72.

Нове для іменників чол. р. закінчення ор. в. мн. *-ами* (*-ями*) в розглянутому матеріалі трапляється лише зрідка (частіше в *Син*), хоча й зафіксоване в більшості обстежених пам'яток: *сѣвокѣпиши опонгы крѹчками* ОБ 37; *сѣ всѣми сѣнниками* Тр 753; *Начинает же сѣ* (евангеліє) *по греческому ряду не столпами* ПМ 59; *святѣми угодниками* ПМ 75; *дѣмове Црѣсти ... сѣт(ь) вертепами* ПКП 27 зв.; *дзвоница со дзвонами* ЛМГ 38; *со своїми ... ѣчениками* ЛМГ 2; *рубинами украшен* Син 173; *славянами зватися начаша* Син 168. В українській мові процес витіснення старих закінчень ор. в. мн. іменників чол. р. (*-ы*, *-и*) новими (*-ами*, *-ями*) в основному завершився вже в п. п. XVII ст. [11: 139 – 140]. Причиною того, що нові форми ор. в. мн. не набули в цей час особливого поширення в церковнослов'янських пам'ятках (хоча й були рекомендовані, поряд із старими, граматикою М. Смотрицького: *тѣми клеветами и клеветгы* СмГр 85; *тѣми воинами, и воингы* СмГр 88; *тѣми юродами /и юроды* СмГр 89; і ін.) є, очевидно, традиційність текстів, а також те, що нові форми, можливо, сприймалися як певною мірою стилістично знижені.

Місцевий відмінок. У місц. в. іменники чол. р. характеризувалися в основному закінченнями *-ѣхъ*, *-ехъ*, зрідка *-ахъ* та в окремих випадках *-охъ*.

Закінчення *-ѣхъ* (первісно показник місц. мн. іменників із давньою основою на **о*) виступало після основ на тверді приголосні: *вѣ градѣхъ* ОБ 87 (2); *вѣ ... домѣхъ* ОБ 42; *в ... глаголѣхъ* ГрЛ 128; *вѣ ... храмѣхъ* ВВ 18 зв.; *в помыслѣхъ* Лим 14; *в ... сѣсѣдѣхъ* ТрЦв 132; *вѣ ... ѡалмѣхъ* Тр 158; *вѣ ... сосудѣхъ* ПМ 81; *во ... постѣхъ* ЛМГ 6; *о идолѣхъ* Син 173.

Після основ на м'які приголосні (також на *ж* і *ц*) використовувалося закінчення *-схъ*: *по трѣхъ днѣхъ* ТрЦв 237; *в(ь) князе(х)* ОБ 2 нн; *вѣ Догматѣхъ* ТрЦв 8 нн; *в(ь) добродѣтеле(х)* Тр 1; *о іереехъ* ПМ 75; *вѣ Боллрѣхъ* ПКП 69; *в ... ловзателехъ* ПКП 3 2нн; *в Черноризце(х)* ПКП 89 зв.; *по мѹжехъ* ОБ 128. Можливо, що закінчення *-ѣхъ*, *-схъ* у вимові були подібні. Про це свідчать однокореневі варіанти з цим закінченнями, які, хоча й не часто, трапляються в розглянутому матеріалі, інколи навіть і в межах однієї пам'ятки: *вѣ пазыцѣхъ(ь)* ОБ 8 (2) – *вѣ всѣхъ(ь) пазыце(х)* ОБ 72; *на Херѣвнмѣхъ(ь)* ТрЦв 53 – *на Херовнмѣхъ* ТрЦв 10; *вѣ грѣсѣхъ* Тр 505 – *в ... грѣсѣхъ* Тр 137. Звертає на себе увагу у зв'язку з цим також те, що у граматиці М. Смотрицького такі варіантні закінчення подані в більшості парадигм іменників чол. р.: *в тѣхъ воине(х), и воинѣхъ* СмГр 88; *в тѣхъ юродехъ(ь) /и юродѣхъ* СмГр 89; *в тѣ(х) дрѣзѣхъ, и дрѣзѣхъ* СмГр 92 і ін. [9: 109].

Іменник *сынъ* у місц. в. майже завжди має закінчення *-ѣхъ*: *вѣ снѣхъ йлвѣхъ(ь)* ОБ 56 зв. (2); *в сынѣхъ(ь) ... дѣовны(х)* ПКП 89 зв. В *ОБ*, крім того, виявлена форма із закінченням *-охъ* (очевидно, продовженням давнього *-ѣхъ* іменників *й*-основ): *и правда его на снѣхъ снѣвѣ* ОБ 11 нн. Ця флексія також представлена у *ВВ*: *прилежати о ... сѣсоудѣхъ* ВВ (3) 24. В українській літературній мові XVI ст. закінчення *-охъ*, за спостереженнями дослідників, було представлено досить широко [11: 142; 6: 63].

Перед закінченнями *-ѣхъ*, *-схъ* у всіх випадках відбуваються чергування *г, к, х // з', ц', с'*: *вѣ воеѣхъ* ОБ 22 (2); *вѣ подвижѣхъ* ПКП 33 зв.; *на свѣтилицѣхъ* Тр 755; *во іеромонасѣхъ(ь)* ЛМГ 12; *вѣ патріарсѣхъ* Син 167.

Зрідка в розглянутому матеріалі трапляються форми місц. в. із закінченням *-ахъ*: *на ... падежахъ* ГрЛ 59; *в ... вѣла(х)* ВВ 32 зв.; *вѣ ... дѣмахъ* Тр 255; *в Грекахъ* ПКП 27; *в(ь) Тропара(х), Кондака(х), стихира(х) и Канѡна(х)* ПКП 31; *в(ь) Патерика(х)* ПКП 29; *о наслѣдникахъ* Син 167. Форми місц. мн. іменників чол. р. на *-ахъ* не представлені в пам'ятках старослов'янської мови, не фіксують їх дослідники в церковнослов'янській мові східних слов'ян XI – XIII ст. [8: 31, 34, 43], не подані вони і в граматиці М. Смотрицького. У той же час в українській літературній мові XVI ст. такі форми вживаються достатньо часто [6: 64], а в др. пол. XVII ст. вони стають панівними [11: 143]. Це дає підстави вважати уживання в

церковнослов'янських пам'ятках форм місц. в. мн. іменників чол. р. із *-ахъ* результатом упливу української мови.

Ключний відмінок. Форми кл. в. іменників чол. р. характеризувалися тими ж закінченнями, що й форми наз. в. мн.: **Бл(с)вигѣ Аѣган ... Нѣса** ТрЦв 413; **что не вѣрѣете, врази и престѣпници** ТрЦв 413; **Члци что все матем(ъ)са** Тр 607; **что л(ь)стигтеса євреє** ТрЦв 414; *не бойтеся мужіє* ПМ 55. Іменник *сынъ*, як і в наз. в., представлений варіантними формами: **азъ єсмь изведый ѿца ваша сны ѿлевы** ОБ 128 – **Б(с)ловигѣ Бѣіве члч(с)тїи ... Гѣ** ТрЦв 275. Іменник *братъ* у кл. в. зрідка використовується із закінченням *-ѣ* (як і в наз.): **Братїа мои и ѿци** ПКП 81; **молитеса ѡ мнѣ братїа** Лим 6. Однак значно частотнішою є форма на *-іє*: **не хоцѣ васъ невѣдѣти братїє** ВВ 116 зв.; **братїє разѣмѣим(ъ) обра(з)** ТрЦв 57; *Зрите ... , братіє* ПМ 53; **Се Бѣъ васъ Братїє совокупи** ПКП 6 зв.

Як і в однині, серед множинних форм кл. в. зрідка трапляються іменники-назви неістот: **Бл(с)вигѣ ... облацѣ Гѣ ... Бл(с)вигѣ ... ноци и днїє Гѣ** ТрЦв 275.

Таким чином, проведений аналіз демонструє те, що відмінкові форми множини іменників чол. р. у церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI – XVII ст. значною мірою зберегли давні закінчення, характерні для них ще у старослов'янській мові. Разом із тим, у системі цих форм спостерігаємо і зміни, які полягають насамперед у використанні нових для іменників чол. р. закінчень *-амъ*, *-ѣмъ* (дав. в.), *-ами*, *-ѣми* (ор. в.) та *-ахъ* (місц. в.). Уживання з цими закінченнями, хоча й кількісно не переважають у розглянутому матеріалі, однак свідчать про те, що й у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду відбувався процес уніфікації творення множинних відмінкових форм іменників. Однією із причин цього процесу був, очевидно, вплив української мови.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

- ВВ – Василій Великий. Книга о постничестві. – Острог, 1594 (друкарня Костянтина Острозького). – [7], 160, 292, 143, [1] арк. (стародрук).
- ГрЛ – Грамматика dobroslavenskogo јазыка. Совершеннаго искуства осми частей слова – Львів, 1591. – [182] арк. (друкарня братства) (Факс. перевид. München, 1988, підгот. О. Горбача).
- ЗизГр – Зизаній Л. Граматика словенска. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1980, підгот. В.В. Німчука).
- Лим – Лимонарѣ. Сирѣчь, цвѣтннкъ. – Київ, 1628 (друкарня Соболя). – 183 арк. (стародрук).
- ЛМГ – Лѣтописецѣ ѡ перво(м) зачатїи и созданиї сѣаа швигтєан мн(с)тра гѣсти(н)ского... // Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторїи и древностей російскихъ. – М., 1848. – № 8. – С. 1 – 46.
- ОБ – Библиа сирѣчь книги ветхого и новаго завѣта. – Острог, 1581. – 628 арк. (стародрук).
- ПКП – Патерїкъ или штечникъ печерскїи. – Київ, 1661 (друкарня лаври). – 314 арк. (стародрук).
- ПМ – Собственноручныя записки Петра Могили // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Часть I, томъ VII. – Київ, 1887. – С. 49 – 180.
- Син – Синописіс // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 167 – 181.
- СмГр – Смотрицький М. Грамматїки славенскїа правилоє Бунтагма ... – Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). – 492 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1979, підгот. В.В. Німчука).
- Тр – Євхологонъ або молитвослов, или тревникъ. – Київ, 1646 (друкарня лаври). Ч. 1 – 860 с. (стародрук).
- ТрЦв – Триодон сиестъ Трипеснець святой великой Пятидесятницѣ. – Київ, 1631 (друкарня лаври). – [22], 828 с. (стародрук).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору). / С.П. Бевзенко – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
- Вайан А. Руководство по старославянскому языку. / А. Вайан. – М.: Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.
- Ван-Вейк Н. История старославянского языка. / Н. Ван-Вейк – М.: Издательство иностр. литературы, 1957. – 368 с.
- Иорданиди С.И. Из истории форм родительного падежа множественного числа имен существительных в русском языке / С.И. Иорданиди // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1984. – М.: Наука, 1998. – С. 246 – 266.
- Історія української мови. Морфологія. / В.В. Німчук (відп. ред.) – К.: Наукова думка, 1978. – 539 с.
- Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст. / І.М. Керницький – К.: Наукова думка, 1967. – 288 с.

*Примітка. Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в *ОБ* та *ВВ* вказує на номер рахунку. Аркуші першого й другого рахунку спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються *ъ* і *ь*, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати із перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

7. Мейе А. Общеславянский язык. / А. Мейе – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 491 с.
8. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI – XIII ст. / Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк. – К., 2008. – 191 с.
9. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В.В. Німчук – К.: Наукова думка, 1985. – 223 с.
10. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. / В.М. Русанівський – К.: Наукова думка, 1985. – 231 с.
11. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина I / С.П. Самійленко – К.: Радянська школа, 1964. – 234 с.
12. Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалі перекладів Євангелія) / І. Чепіга // НТШ. – т. ССХХІХ. – Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – С. 227 – 288.
13. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. / А.А. Шахматов – М.: Гос. уч.-педагог. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1957. – 400 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Білих – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.К. Винниченка, докторант кафедри загального і слов'янського мовознавства Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Наукові інтереси: історія української мови.